

Максим Блакитний

НАРИС С. БАРАН-БУТОВИЧА «ЛЮДВИСАРСЬКІ ВИРОБИ XVII–XVIII СТ. У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ МУЗЕЇ (ГАРМАТИ ТА ДЗВОНИ)». СПРОБА ВІЗУАЛІЗАЦІЇ

DOI: 10.58407/litopis.230102

© М. Блакитний, 2023. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6523-1158>

Мета статті – візуалізація нарисів Степана Баран-Бутовича «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)», який у 1930 р. надрукував Чернігівський державний музей. Події російсько-української війни і нищення окупантами пам'яток культури України вкотре доводять необхідність ретельно зберігати, вивчати й популяризувати українську культурну спадщину. Колекція гармат і дзвонів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського формувалася протягом другої половини XIX – 70-х рр. XX ст. Основна її частина походить із зібрання відомого українського мецената Василя Тарновського (1838–1899), у якій нараховувалося 32 гармати XVI–XVIII ст. Розпочав досліджувати дзвони Чернігівщини священник К. Карпинський (1913), який склав опис 54 дзвонів XVII–XVIII ст., серед них – 13 дзвонів XVII ст. і 41 дзвін XVIII ст. В. Модзалевський (1921) зазначив основні центри лиття на Чернігівщині та відомих людвисарів – Ніжин (ливарник Олександр), Новгород-Сіверський (Іван Андрійович Котляр), Глухів (Йосип Балашевич, Карпо Йосипович Балашевич, Іван Васильович Горлякевич), Стародуб (Василь Якович Котляр, Тимофій Олексійович, Григорій Корнійович, Артем Корнійович, Олексій Семенович Котляр, Макар), Почеп (Григорій Яковлевич), описав дев'ять гармат, що перебували в колекціях чернігівських музеїв, та п'ять найбільш цінних дзвонів (1630 р. із с. Шептаки, 1652 р. з м. Вороніж, 1691 р. з Мглинського повіту, 1717 р. з с. Заньки, 1737 р. з Мглинського повіту). У червні-вересні 1930 р. наукова експедиція (П. Жолтовський і Д. Чукін), досліджуючи церкви Чернігівщини, відвідала 75 населених пунктів, зафіксувала та описала 21 дзвін XVII–XIX ст. (найстаріший – 1685 р. у селах Волосківці та Редьківка). Серед них були роботи людвисарів: Балашевича, Горлякевича, Сухари, Кініки та Романовського. Автор нарисів «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)» С. Баран-Бутович (1877–1944) працював завідувачем історичного відділу Чернігівського державного музею, тривалий час викладав у середніх та вищих навчальних закладах, археолог, краєзнавець, ініціатор порятунку архівної та музейної збірок Чернігова в роки Другої світової війни. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що вперше було розглянуто питання вивчення дзвонів на території Чернігівщини, формування колекції ливарництва Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Акцентовано на ролі С. Баран-Бутовича в цьому. Наголошено, що брошура «Людвисарські вироби» наводить опис 12 гармат та 8 дзвонів, які зберігалися в музеї та перебували на його обліку, згадує «дзвін 1699 р. з гербом і портретом І. Мазети» людвисаря К. Балашевича, гармати, відлиті ним, дзвін П. Полуботка 1720 р., найстаріший датований дзвін 1629 р. із смт Ріпки, генуезьку гаубицю кінця XVI ст. (ливарник Giovanni Battista Gandolfo). Уперше зроблено візуалізацію нарисів на основі фотографій з колекції мистецтвознавця С. Таранушенка (1889–1976), каталогу зібрання В. Тарновського (1898 р.) та поточного архіву музею. **Висновки.** Описи дзвонів, гармат та наявні фотографії дозволяють стверджувати, що переважна більшість витворів ливарництва, указаних у праці С. Баран-Бутовича, має українську іконографію та орнаментику. Нарис дає змогу провести чітку атрибуцію дзвонів – 1772 р. з Борисоглібського собору Чернігова, 1784 р. – Г. Нікітіна з Троїцького монастиря та 1786 р. – І. Коровкіна з Єлецького монастиря. Найстарішими датованими зразками українського людвисарства на Чернігівщині є дзвін 1629 р. та гармата 1631 р., які зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського. Короткий нарис С. Баран-Бутовича може слугувати чи не єдиним документальним джерелом у питанні повернення «дзвону Мазети» до України.

Ключові слова: дзвін, гармата, музей, монастир, нарис, Чернігівщина.

У 1930 р. Чернігівський державний музей видав невеликий нарис свого співробітника Степана Баран-Бутовича «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)», який і на сьогодні зберігає свою актуальність та наукову цінність.

Події російсько-української війни і нищення окупантами пам'яток культури України вкотре доводять необхідність ретельно і фахово зберігати, вивчати та популяризувати українську культурну спадщину, яку намагалися вкрасти за часів російської та радянської «імперії».

Для вивчення культури України, творчості митців, ремісників минулого в реаліях сьогодення слід залучати не тільки музейні збірки та приватні колекції як такі, що мають оригінальні речі, але й різноманітні зображальні джерела, які дають змогу обґрунтувати сталий розвиток українського мистецтва, ремісництва, що вкрай необхідно задля збереження української національної культурної спадщини, власної пам'яті.

Мистецтво ливарництва, яке розподілялося на людвисарство (лиття з міді, яке називали ще котлярством) та конвисарство (лиття з олова), набуло поширення на терені України з XIV ст.

Колекція гармат і дзвонів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського формувалася протягом другої пол. XIX – 70-х рр. XX ст. Основна частина «артилерійської» колекції музею походить із зібрання відомого українського мецената Василя Тарновського (1838–1899). Так, згідно з каталогами 1898 та 1900 рр., у його збірці було вказано 32 гармати XVI–XVIII ст.¹

Свого часу першим дослідником історії дзвонів Чернігівської єпархії був священник К. Карпинський, який у 1913 р. в часописі «Вера и жизнь» оприлюднив власну розвідку про найстаріші дзвони монастирів та парафіяльних церков. Матеріали були зібрані під час підготовки до XIV-го Археологічного з'їзду у Чернігові (оглянуто біля 150 церков переважно північних повітів єпархії). Завдяки цьому було складено опис 54 дзвонів XVII–XVIII ст., серед них – 13 дзвонів XVII ст. і 41 дзвін XVIII ст. У статті згадуються людвисарі – Іоан Андрійович і Іван Овдійович з Новгород-Сіверського, Карп Балашевич і Іоан Васильєв із Глухова².

У 1921 р. серед матеріалів збірника секції мистецтв Українського наукового товариства відомий дослідник старовини В. Модзалевський опублікував статтю «До історії українського ліярництва», у якій подав загальне бачення розвитку ливарництва в Україні в XVII–XVIII ст., зазначив основні центри лиття (на Чернігівщині – це Ніжин, Новгород-Сіверський, Глухів, Стародуб, Почеп), майстрів (Іван Андрійович Котляр у Новгороді-Сіверському, Олександр у Ніжині, Василь Якович Котляр, Тимофій Олексійович, Григорій Корнійович, Артем Корнійович, Олексій Семенович Котляр, людвисар Макар у Стародубі, Йосип Балашевич, Карпо Йосипович Балашевич, Іван Васильович Горлякевич у Глухові, Григорій Яковлевич у Почепі³), навів описи окремих гармат та дзвонів. Так, дослідник виділив дев'ять гармат, що перебували в колекціях чернігівських музеїв (вісім знаходились у Музеї українських старожитностей В.В. Тарновського) та п'ять найбільш цінних дзвонів (1630 р. – із с. Шептаки Новгород-Сіверського повіту, 1652 р. – з м. Вороніж Глухівського повіту, 1691 р. – з Мглинського повіту, 1717 р. – із с. Заньки Ніжинського повіту, 1737 р. – із Мглинського повіту), які він бачив на території Чернігівської губернії⁴.

У червні-вересні 1930 р. на Чернігівщину завітали члени наукової експедиції: мистецтвознавець П. Жолтовський (1904–1986) і Д. Чукін, що працювали під керівництвом українського мистецтвознавця Стефана Таранушенка (1889–1976). Про цю поїздку було складено відповідний звіт, який став доступний широкому загалу у 2016 р. Із нього довідуємося, що учасники експедиції відвідали 75 населених пунктів Сіверського краю для вивчення дерев'яних і мурованих церков, зафіксували та описали 21 дзвін XVII–XIX ст., серед них – три дзвони XVII ст., 14 дзвонів XVIII ст., чотири дзвони XIX ст. (найстаріші – 1685 р. у селах Волосківці та Редьківка). Серед них були роботи людвисарів: Балашевича, Горлякевича, Сухари, Кінки та Романовського⁵.

Автор нариса «Людвисарські виробы XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)» (1930 р.) С. Баран-Бутович на час виходу брошури працював завідувачем історичного відділу Чернігівського державного музею. Степан (Стефан) Гаврилович Баран-Бутович (1877–1944) – викладач, музейник, археолог, краєзнавець, ініціатор порятунку архівної та музейної збірок Чернігова в роки Другої світової війни. Народився 17 травня 1877 р. у с. Козел Чернігівського повіту (нині – Михайло-Коцюбинське Чернігівської обл.). Навчався в Чернігівському духовному училищі (1891 р.), Чернігівській духовній семінарії (1897 р.), Санкт-Петербурзькому історико-філологічному інституті (1901 р.). З 1906 р. мешкав і працював у Варшаві (Царство Польське), де вчителювали його старші брати. З 1906 по 1915 рр. викладав у гімназіях. Із другої пол. 1918 р. С. Баран-

¹ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. Киев, 1898. С. 48–50; Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Чернигов, 1900. Т. II. С. 128.

² Карпинский К. Древние колокола монастырских и приходских церквей Черниговской епархии. *Вера и жизнь*. 1913. № 17. С. 46–56.

³ Імена ливарників подаємо так, як вони збереглися у документах: прізвище, ім'я, по-батькові або ім'я, по-батькові, або лише ім'я.

⁴ Модзалевський В. До історії українського ліярництва (про людвисарів та конвисарів). *Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства*. Київ, 1921. С. 3–23.

⁵ Православні церкви Сіверщини / Упоряд. І. Тарасенко; ред. Ю. Мицик. Київ, 2016. 56 с.

Бутович проживав у Чернігові. З жовтня 1919 р. викладав загальну історію і методику історії у Чернігівському педагогічному інституті (ЧІНО, де працював до 1934 р.).

Значну частину життя С. Баран-Бутович займався екскурсійною роботою, музейною справою та археологічними дослідженнями. Виступив одним із організаторів екскурсійної справи в Чернігові. Так, у 1920 р. при губернському відділі Народної освіти було створено екскурсійне бюро, завідувачем якого з 1923 по 1927 рр. був С. Баран-Бутович. Із 1925 р. бюро діяло при Чернігівському державному музеї. З 1923 р. Степан Гаврилович проводив екскурсії безпосередньо в музеї. Разом з іншими співробітниками музею (В. Дроздов, В. Шугаєвський) проводив реєстрацію культових пам'яток Чернігівщини. У 1927 р. С. Баран-Бутовича призначали завідувачем історичного відділу Чернігівського державного музею. Учасник Мізин-

ської палеолітичної експедиції ВУАН (1932 р.). З січня 1933 р. за сумісництвом отримав у музеї ще й посаду завідувача відділу первісного суспільства.

Відомо, що на початку серпня 1927 р. С. Баран-Бутович вже як завідувач оглянув Домницький монастир і взяв на облік низку цінних речей⁶. Можливо, ця поїздка була здійснена разом з художником та мистецтвознавцем Борисом Пилипенком (1892–1937).

Наприкінці 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. розпочинаються репресії радянської окупаційної влади проти української інтелігенції, які не оминули наукові та освітні кола Чернігова. У музейному наказі від 5 вересня 1934 р. було зазначено, що С. Баран-Бутович був звільнений за «протягування контрреволюційних, буржуазних і буржуазно-націоналістичних теорій та пропагування контрреволюційного троцькізму в експозиції музею». У серпні 1938 р. він був заарештований каральними органами НКВС як учасник антирадянської української націоналістичної організації. У 1939 р. – засуджений на 8 років, але Верховний Суд України виправдав його.

У листопаді 1941 р. староста Чернігова Є. Азаров запропонував Степану Гавриловичу очолити відділ освіти і культури Чернігова. З 1 грудня 1941 по 19 вересня 1943 рр. С. Баран-Бутович – завідувач Відділу освіти і культури Міської управи під час німецької окупації. За цей період він домігся проведення розкопок згарища історичного музею (було віднайдено понад 3 тис. експонатів, серед них – 30 гармат), створено архівне управління (облаштовані архівосховища для майже 2 млн. документальних справ кінця XVIII – XX ст.), проведені ремонтні роботи у Спаському і Троїцькому соборах, Іллінській і Воскресенській церквах, відкриті курси німецької мови і музична початкова школа, для міської бібліотеки зібрано 150 тис. книжок, створено міський клуб (театральна трупа, хор, оркестр, танцюристи, ансамбль народних інструментів, ляльковий театр), діяв український театр ім. І. Котляревського, організовано п'ять православних громад, працював кінотеатр. Віднайдені під час розкопок згарища предмети доправлялися до колишньої музейної будівлі (Музей українських старожитностей В. Тарновського) на вулиці Тарновського № 16 (перед тим було проведено ремонт приміщення). 29 квітня 1944 р. С. Баран-Бутович був заарештований радянськими каральними органами, а 22 грудня того ж року розстріляний у Чернігові. Реабілітований у 1997 р.

Брошура «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)» має 16 сторінок (розмір – 19,8x13,8 см), була підписана до друку 9 жовтня 1930 р. (замовлення № 2026, наклад 500 одиниць). Текст поданий українською мовою. У нарисі – короткий історичний екскурс розвитку людвисарства в Західній Європі (VI–XV ст.) та Україні (XVII–XVIII ст.), побіжно автор переповідає про технологічний процес виробництва, наводить опис найцікавіших 12 гармат та 8 дзвонів (написи зроблені у спрощеній формі), що зберігалися в музеї та перебували на його обліку. Зображення та фотографії відсутні. Нарис був розрахований на широке коло читачів⁷. Зазначимо, що в той же час музейник готував й інший нарис – «Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих

⁶ Нове в нашому музеї. *Червоний стяг*. 1927. 5 серпня. С. 4.

⁷ Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). Чернігів, 1930. 16 с.

екскурсій» (1931 р., видання Чернігівського державного музею і Чернігівського наукового товариства, 44 сторінки, підписано до друку 20 вересня 1930 р., замовлення № 1959, наклад 500 одиниць), де він згадує «дзвін 1699 р. з гербом і портретом І. Мазепи», дзвін П. Полуботка, гармати, зроблені К. Балашевичем⁸.

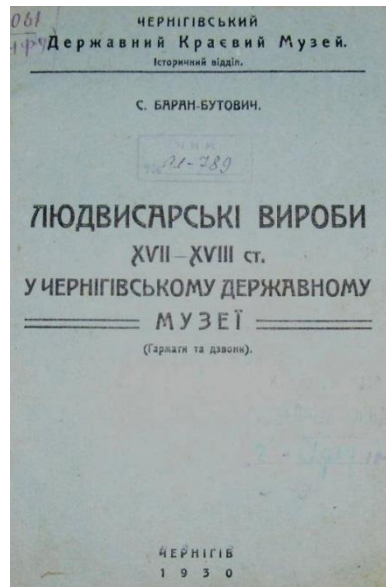
З публікації С. Баран-Бутовича довідуємося, що переважна більшість гармат походить із зібрання відомого українського мецената В. Тарновського, оскільки має відповідні порядкові номери, описи, які збігаються з каталогом 1898 р.⁹ У зібранні В. Тарновського, окрім 32 гармат, було ще й 4 фортечні рушниці. 13 гармат також свого часу перебувало в колекції музею Чернігівської вченої архівної комісії¹⁰. Ще як мінімум дві надійшли у 1918 р. Тобто, на момент складання нарисів в колекції Чернігівського державного музею могла перебувати 51 гармата XVI – поч. XIX ст. (станом на 2023 р. у музеї 55 гармат XVII–XX ст.).

Можна припустити, що С. Баран-Бутович міг користуватися публікацією священника К. Карпинського про дзвони Чернігівської єпархії (1913 р.). Дзвони надходили до музею наприкінці 20-х рр. XX ст., що було пов'язано із закриттям і ліквідацією більшовицькою окупаційною владою монастирів та церков. Один із перших дзвонів, який надійшов до музейного зібрання у 1927 р., був «Мазепин дзвін» 1699 р. (передач колишній співробітник музею, художник Б. Пилипенко – перший дослідник видатної пам'ятки кінця XVII ст.; розстріляний у 1937 р.)¹¹. Більшість дзвонів надійшла до музею у 1930 р. (до 10 одиниць з церков та монастирів Чернігова) – дзвін Полуботка, фрагмент дзвону Борисоглібського собору (на січень 1930 р. був цілий), дзвін Никітіна з Троїцького монастиря, дзвін Шабелика з Єлецького монастиря, інші дзвони цієї ж обителі (станом на 2023 р. у музеї 10 дзвонів та один уламок)¹². С. Баран-Бутович міг безпосередньо приймати й описувати ці дзвони, що дало йому змогу підготувати нарис.

За приблизними оцінками на території Чернігівщини могло перебувати біля 3 тис. дзвонів різного часу виробництва, розміру, якості та художньої цінності¹³.

Відомо, що з початком німецько-радянської війни Чернігівський державний музей у липні 1941 р. припинив свою роботу і почав готувати експонати до евакуації. Значна частина музейної колекції була завантажена у 3 вагони й мала бути відправлена до м. Уфи. На Схід було вивезено близько 30 тис. експонатів. Під час перевезення один з вагонів загубився, і лише з часом стало відомо, що він потрапив до м. Оренбурга (тоді – Чкалов). З кінця 1941 р. і протягом 8 місяців цінності Чернігівського державного музею перебували на евакобазі у Чкалові. За час, коли музейні предмети знаходилися на її території, через жорсткі умови зберігання було втрачено 9 церковних риз, 11 килимів та інших експонатів. Лише 5 червня 1942 р. історичні колекції були передані під опіку Чкаловського краєзнавчого музею. 3 листопада 1942 р. його співробітники завершили опис майна Чернігівського музею і склали відповідний акт. Усього було перевірено 51 ящик, 10 скринь, узяті на облік 9 гармат, 13 дзвонів (повернуто до Чернігова лише 10 дзвонів) та 20243 експонати.

Унаслідок неналежного ставлення, жорстких умов зберігання, крадіжок, вилучення предметів, до Чернігова з Оренбурга не повернули 39 експонатів: «Мазепин дзвін» (вага понад 650 кг), килими, ризи, рушницю, дукачі, люльки, гудзики. Під час війни також була втрачена облікова фондова документація¹⁴. Окрім дзвону 1699 р., можливо, були вилучені ще два великі дзвони.

⁸ Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. Чернігів, 1931. 44 с.

⁹ Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского. Киев, 1898. 109 с.; Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Чернигов, 1900. Т. II. 367 с.

¹⁰ Черниговский соединенный исторический музей. Каталог музея. Чернигов, 1915. С. 30–31.

¹¹ Пилипенко Б. Видатна пам'ятка українського людвісарства (Мазепин дзвін). *Пам'ятки України: історія та культура*. 2008. № 3. С. 108–119.

¹² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 35–122.

¹³ Блакитний М. Вилучення радянською владою церковних цінностей на Чернігівщині: кампанія 1922 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 36–45.

¹⁴ Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20–90-ті роки. *Родовід*. 1996. № 2. С. 51–54; Блакитний М. Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського в

Провести візуалізацію публікації С. Баран-Бутовича значною мірою допомогли фотографії із зібрання С. Таранушенка, які зберігаються у Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, де є фонд відомого мистецтвознавця і музейника (№ 278), серед його матеріалів у справі № 651 («Фотографії, рисунки пам'яток архітектури та мистецтва Чернігівщини»), зустрічаємо світлини 20–30-х рр. XX ст.¹⁵ Також були використані фотографії з поточного архіву Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, ілюстрації «Каталога українских древностей коллекции В.В. Тарновского» (1898). Загалом, проілюстровано 18 музейних предметів з 20 описаних у нарисі (відсутні зображення двох гармат з номерами 1/19 – 1918 р. і 19/1 – 1918 р.).

Із документальних джерел довідуємося, що С. Таранушенко відвідував Чернігів кілька разів: у 1928, 1930 і 1932 рр. Принаймні, на світлинах, які, завдяки документам Державного архіву Чернігівської області, можна віднести до кінця зими – початку весни 1930 р., відображений процес зняття дзвонів у Чернігові, перевезення їх до складу Рудметалторгу та передавання окремих зразків до Чернігівського державного музею¹⁶. Так, на фото можна бачити ще цілий так званий «потьомкінський дзвін» 1772 р., дзвін 1786 р. І. Коровкіна з Єлецького монастиря, дзвін 1784 р. Г. Нікітіна з Троїцького монастиря, дзвін П. Полуботка 1720 р. з Вознесенської церкви Чернігова.

У пропонованій статті збережена послідовність предметів, їх інвентарні номери та основний зміст опису згідно з нарисом 1930 р. Окрім візуалізації за допомогою віднайдених фотографій, до основного тексту С. Баран-Бутовича була додана актуалізована й уточнена текстова інформація, отримана з фондової документації Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, опублікованих та неопублікованих джерел.

Описи дзвонів, гармат та наявні фотографії дозволяють стверджувати, що переважна більшість витворів ливарництва, указаних у праці С. Баран-Бутовича (особливо дзвони), виконані на високому мистецькому рівні, мають українську іконографію та орнаментику. Хронологічно нарис охоплює кінець XVI – XVIII ст. На сьогодні найстарішими датованими і відомими зразками українського ливарства на Чернігівщині є дзвін 1629 р. та гармата 1631 р., які зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського. Перший дзвін, який опинився у музейній колекції, був «Мазепин дзвін» (1927 р.). Нарис С. Баран-Бутовича і фотографії з колекції С. Таранушенка дають змогу провести чітку атрибуцію дзвонів: 1772 р. – із Борисоглібського собору Чернігова, 1784 р. Г. Нікітіна – із Троїцького монастиря та 1786 р. І. Коровкіна – із Єлецького монастиря.

Можемо припустити, що як завідувач відділу С. Баран-Бутович міг працювати над повним каталогом гармат і дзвонів, що зберігалися в Чернігівському державному музеї, а «Людвисарські вироби» стали його прологом та репрезентували роботу музейника над цим науковим виданням. У 1938 р., коли С. Баран-Бутовича заарештували, то в якості доказів щодо його націоналізму в музеї були вилучені, а згодом знищені пакети з брошурами «націоналістичної літератури» співробітників, серед яких було кілька сотень примірників «Людвисарських виробів».

Короткий нарис С. Баран-Бутовича був фактично першим дослідженням колекцій ливарництва серед музейних збірок України наприкінці 20-х рр. XX ст. Він може слугувати чи не єдиним документальним джерелом у складному питанні повернення «дзвону Мазепи» до України.

Під час написання статті фахову консультацію надав старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, кандидат історичних наук Ігор Ситий.

евакуації в м. Оренбург. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 51–57; Блакитний М. Документи про перебування в 1941–1944 роках музейних предметів Чернігівського історичного музею в евакуації в Оренбурзі. *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*. Чернігів, 2017. Вип. 18. С. 41–66.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 278. Спр. 651.

¹⁶ ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 35–122.

Гармати

1) № 153. Гармата гадяцького полковника М. Милорадовича (зберігається в музеї). 1717 р. Україна. Майстер Карп Балашевич. Мідний сплав; лиття. L – 134 см. Калібр – 85 мм. Інв. № И-2767. На гарматі є зображення герба М. Милорадовича, позначення «Року 1717», напис «Карп Балашевич майстер». З колекції В. Тарновського – № 153.

2) № 155. Гармата гадяцького полковника І. Чарниша (зберігається в музеї). 1713 р. Україна. Майстер Карп Балашевич. Мідний сплав; лиття. L – 97 см. Калібр – 45 мм. Інв. № И-2766. Є зображення герба І. Чарниша та напис: «дал: цару: серце главу: меч кровию пише: славу:», «держит: готов: меч: без глави: кривавой брани знак ест прави», «воспой: песнь: победы: красно: хвали: царя: велегласно: соловей». З колекції В. Тарновського – № 155.

3) № 156. Частина розірваної гармати (у музеї відсутня). Майстер Карп Балашевич. Знайдена у Батурині. Вага – понад 65 кг. Посередині рельєфний картуш з написом: «Карп Иосифович делатель». З колекції В. Тарновського – № 156.

4) № 159–160. Дві подібні гармати з гербом (зберігаються в музеї). XVII–XVIII ст. Україна. Мідний сплав; лиття. L – 67 см. Калібр – 30 мм. Інв. № И-2733, И-2743. На казенній частині гармати зображено герб з літерами: «Я. Д. Г.». З колекції В. Тарновського – № 159, 160.

5) № 1332. Салютовка гадяцького полковника І. Чарниша (зберігається в музеї). Україна. Мідний сплав; лиття. Н – 175 мм. Калібр – 100 мм. Інв. № И-5869. З колекції В. Тарновського (каталог В. Тарновського, 1900 р., Т. II, № 1265–1266).

6) № 123. Мортирка графа П. Румянцева-Задунайського (зберігається в музеї). XVIII ст. Мідний сплав; лиття. L – 20 см. Калібр – 70 мм. Інв. № И-2771. На казенній частині зображено графа П. Румянцева-Задунайського і девіз: «Non solum armis» («Не лише зброєю»). З колекції музею Чернігівської вченої архівної комісії – № 658.

7) № 1/19 – 1918 р. Гармата човенного типу (у музеї відсутня). Чавунний сплав; лиття. L – 70 см. Калібр – 45 мм. На середній частині – картуш з двома овальними щитами, які тримають орли (на одному – лев з мечем, на другому – герб «Радван», одноголовий орел). Без дельфінів.

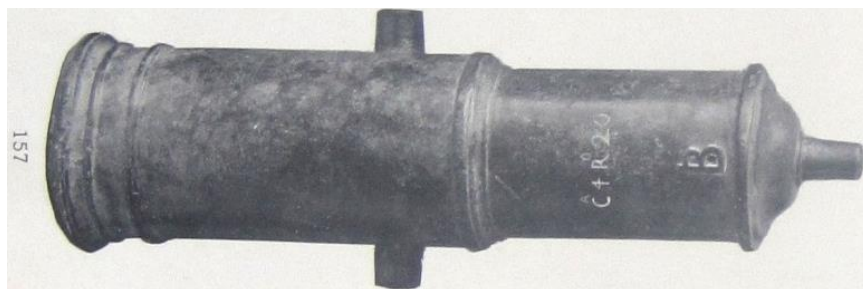

8) № 158. Гармата човенного типу (у музеї відсутня). Чавунний сплав; лиття. L – 110 см. Калібр – 37 мм. Без дельфінів, одна цапфа відбита. Знайдена поблизу с. Прохорівка Переяславського повіту. З колекції В. Тарновського – № 158.

9) № 19/1 – 1918 р. Гармата човенного типу (у музеї відсутня). Чавунний сплав; лиття. L – 48 см. Калібр – 27 мм. Без дельфінів, виноград у вигляді дельфіну.

10) № 154. Гармата 3-х фунтова польова (зберігається в музеї). 1631 р. Україна (на думку О. Мальченка і П. Кулаковського, ймовірно, зроблена у Львові). Мідний сплав, лиття. L – 131,5 см. Калібр – 78 мм. Вага – понад 210 кг. Інв. № И-2731. Має герб «Правдиць» і напис навколо нього «AG/ZG/NB». На стволі стоїть дата «1631». Придбана на території колишньої Полтавської губернії. З колекції В. Тарновського – № 154.

11) № 156 (потрібно читати як 157). Гаубиця або «Petriere» (у музеї відсутня). Кінець XVI ст. Італія (м. Генуя). L – 91 см. Калібр – 130 мм. Вага майже 200 кг. На казенній частині напис «C^A 4 R^O 20» (позначення ваги «Cantara 4 – Rotoli 20»), навколо панівки монограма майстра «B» (генуезький ливарник Giovanni Battista Gandolfo). Була знайдена в річці Дніпро (біля Нікополя), між колишніми – Томаківською і Микитинською січами (подібна гармата зберігається у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького). З колекції В. Тарновського – № 157.

Дзвони

12) № 16028. Дзвін з Ріпицької церкви (зберігається в музеї). 1629 р. Україна. Бронзовий сплав. Н – 28 см. D – 32 см. Інв. № И-2721. Зверху напис слов'янськими літерами «року 1629 місяця ноября дня 9». Надійшов до музею у 1930 р.

13) № 16026. Дзвін з Чернігівського Слеського монастиря (зберігається в музеї). 1695 р. Україна. Бронзовий сплав. Н – 94 см, D – 94 см. Інв. № И-2715. На боковій поверхні зображення Божої Матері і свт. Миколая, напис «сеі звон надал раб божий иоан шабелік жител печерскаго монастира изженою своєю ксенією заотпущение грехов вград чернегов до храму успения пртия бца в манастир елецкий». На верхньому пояску стоїть дата слов'янськими літерами «року 1695 марта дня 20». Надійшов до музею у 1930 р.

14) № 17351. «Мазепин дзвін» або дзвін «Голуб» (у музеї відсутній). 1699 р. Україна (Глухів). Майстер К. Балашевич. Н – 95 см, D – 95 см. Вага – понад 650 кг. Має герб і портрет гетьмана І. Мазепи на повний зріст. У верхній частині є напис: «року 1699 благоволением благословением бога вотроици единого оца исина святого духа стараниемже икоштом ясне вельможного его млти пна йона степановича мазепи гетмана сооружися сей дзвон вглухови огорода Батурина дохраму воскресения христова». Також є напис у картуші: «карп иосифович делатель». До 1927 р. дзвін перебував у Домницькому монастирі, потім завдяки досліднику Б. Пилипенку потрапив до Чернігівського державного музею. Був втрачений під час Другої світової війни. У 2015 р. віднайдений на дзвіниці Нікольського собору у м. Оренбурзі (Росія), де зараз і перебуває.

15) № 16024. Дзвін з Вознесенської церкви м. Чернігова (зберігається в музеї). 1720 р. Україна. Майстер Олексій Іванович. Бронзовий сплав. Н – 81 см. D – 81 см. Вага – біля 420 кг. Інв. № И-2716. На боковій поверхні зображення Христа, герба чернігівського полковника П. Полуботка і літери на-

вколо «П.П.П.В.Е.Ц.П.В.З.Ч», напис «сей звон сооружися коштом его млти пна павла полуботка полковника вийська царского пресветлого влчства запорожского чернеговского доцержки вознесе- ния гспдня застриженской чернеговской року 1720 мца априля дня 9», «делатель Алексей Ивано- вич». Надійшов до музею у 1930 р.

16) № 17354. Дзвін з Домницького монастиря (зберіга- ється в музеї). 1739 р. Україна. Майстер Андрій Іосифов. Бронзовий сплав. Н – 58 см. D – 67 см. Інв. № И-2717. Звер- ху напис «року 1739 мца августа дня 20», «сей цуп изрубил злотник григори», на боковій поверхні – напис «звон сен дообители мтой думнецкой справлен власним кштом пре- чесний оць феофил савич игумен анамесник оць даниил иоань оць соколовський а трудами андрея иосифова дохра- му рождества петия бци за отпушені грехов своих», в овалі зображення Христа і навколо напис «аз есм свет міру до окончанія».

17) № 17044. Медальйон або частина «Потьомкінського дзвону» з Чернігівської соборної дзвіни- ці (у музеї відсутній). 1772 р. Україна. Майстер Іван Коровкін. 76x84 см. На медальйоні зображені – великий київський князь Володимир, князі Борис і Гліб, над ними сцена коронації Божої Матері. За- гальна вага дзвону понад 10 т.

18) № 16644. Дзвін з Чернігівського Слеського монастиря (у музеї відсутній). 1786 р., Україна (Київ). Майстер Іван Коровкін. Н – 164 см, D – 164 см. Вага – майже 2,7 т. У верхній частині напис: «лит сей колокол вбогоспасаемом граде киеве вчернеговській успенській монастир елецкий при архи-»

мандрите иерофії малецком». На дзвоні є зображення Успіння Богородиці, архистратига (Михайл), свт. Миколая, Трійці. Напис знизу: «1786 года месяца сентября 17 дня весу в нем 164 пудов майстер Иван Коровкин». Надійшов до музею у 1930 р.

19) № 16643. Дзвін з Чернігівського Троїцького монастиря (у музеї відсутній). 1784 р. Україна (Стародуб). Завод Григорія Никитина. Н – 185 см, Д – 175 см. Вага – понад 3,4 т. У верхній частині напис: «вославу трипостаснаго бга зделан сей колокол вниколаевской каташинской манастир старателством настоятеля архимандрита владимира збратією коштом манастирским». На дзвоні є зображення свт. Миколая і сцени коронації Божої Матері (Божа Матір на півмісяці, довкола неї два янголи тримають закриту корону). Напис знизу: «1784 года мца сентября 1 дня делан сей колокол в Стародубе взаводе Григорія Никитина». Надійшов до музею у 1930 р.

Referenses

Arendar, H.P., Lykhachova S.M. (1996). Chernihivskiy istorichnyi muzei u 20–90-ti rr. [Chernihiv historical museum in 20s–90s]. *Rodovid – Pedigree*, 2, P. 51–54.

Blakytyni, M. (2016). Dzvyn «Holub» ta perebuvannya eksponativ Chernihivskoho istorichnoho muzeiu im. V.V. Tarnovskoho v evakuatsii v m. Orenburh [Bell «Dove» and the remaining of exhibits of the V.V. Tarnovsky Chernihiv historical museum in evacuation to Orenburg]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 51–57.

Blakytyni, M. (2017). Dokumenty pro perebuvannya v 1941–1944 rokakh muzeinykh predmetiv Chernihivskoho istorichnoho muzeiu v evakuatsii v Orenburzi [Documents on the remaining in 1941–1944 of museum objects of the Chernihiv historical museum in evacuation in Orenburg]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats – Treasury of Ukrainian Culture: Collection of scientific works*, 18, P. 41–66.

Blakytyni, M. (2022). Vyluchennia radianskoiu vladoiu tserkovnykh tsinnosti na Chernihivshchyni: kampaniia 1922 roku [Expropriation of church values by the Soviet authorities in the Chernihiv region: the campaign of 1922]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 36–45.

Pylypenko, B. (2008). Vydatna pamiatka vkrainskoho liudvisarstva (Mazepyn dzvyn) [The outstanding monument of ukrainian liudvisarism (Mazepas' bell)]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura – Sights of Ukraine: history and culture*, 3, P. 108–119.

Блакитний Максим Михайлович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Blakytny Maksym – Ph.D. in historical sciences, deputy director for research of the V.V. Tarnovsky Chernihiv historical museum (4 Muzeina Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: max1914@ukr.net

ESSAY by S. BARAN-BUTOVYCH «LIUDVYSAR'S PRODUCTS OF THE 17th–18th c. IN THE CHERNIHIV STATE MUSEUM (CANNONS AND BELLS)». THE VISUALIZATION ATTEMPT

The purpose of the publication is to visualize Stepan Baran-Butovych's essay «Ludvysar wares of the XVII–XVIII c. in the Chernihiv state museum (cannons and bells)», which was published by the Chernihiv state museum in 1930. The events of the Russian-Ukrainian war and the destruction of Ukrainian cultural monuments by the occupiers once again prove the need to carefully preserve, study and popularize Ukrainian cultural heritage. The collection of cannons and bells of the V.V. Tarnovsky Chernihiv historical museum was formed during the second half of the 19th – 70s of the 20th c. The main part of it comes from the collection of the famous Ukrainian philanthropist Vasyl Tarnovskyi (1838–1899), which included 32 guns of the 16th–18th c. The priest K. Karpinsky (1913) began researching the bells of Chernihiv Region, and he compiled a description of 54 bells of the 17th–18th c., including 13 bells of the 17th c. and 41 bells of the

18th c. V. Modzalevskiy (1921) noted the main casting centers in Chernihiv region – Nizhin, Novgorod-Siverskyi (Ivan Andriyovych Kotlyar), Glukhiv (Josyp Balashevich, Karpo Yosypovych Balashevich, Ivan Vasylovich Horlyakevich), Starodub (Vasyl Yakovych Kotlyar, Tymofiy Oleksiyovych, Hryhoriy Korniyovych, Artem Korniyovych, Oleksiy Semenovych Kotlyar, Makar), Pochep (Gryhoriy Yakovlevich), described nine cannons that were in the collections of Chernihiv museums and five most valuable bells (1630 from the village of Sheptaki, 1652 from the city of Voronezh, 1691 from the Mghlyna poviat, 1717 from the village of Zanky, 1737 from the Mghlyna poviat). In June–September 1930, a scientific expedition (P. Zholotovskiy and D. Chukin) visited 75 settlements in Chernihiv region, recorded and described 21 bells of the 17th–19th c. (the oldest ones are from 1685 in the villages of Voloskivtsi and Redkivka). Among them were the works of lyudvysars: Balashevich, Horlyakevich, Sukhara, Kinika, and Romanovsky. The author of the essay «Ludvysar wares of the 17th–18th c.» S. Baran-Butovych (1877–1944) worked as the head of the historical department of the Chernihiv state museum, taught for a long time in secondary and higher educational institutions, was an archaeologist, local historian, and initiated the rescue of archive and museum collections of Chernihiv during the World War II. **The scientific novelty** that is for the first time the issue of studying bells in the territory of Chernihiv region, forming the foundry collection of the V.V. Tarnovskiy Chernihiv historical museum was considered. Attention is focused on the role of S. Baran-Butovych in this. It is emphasized that the brochure «Ludvysar products» gives a description of 12 cannons and 8 bells that were stored in the museum and were on its records, it mentions «the bell of 1699 with the coat of arms and portrait of I. Mazepa» by lyudvysar K. Balashevich, the cannons cast by him, the bell of P. Polubotok of 1720, the oldest dated bell of 1629 from the town of Ripka, and a Genoese howitzer of the late 16th c. (made by Giovanni Battista Gandolfo). For the first time, the essay is visualized on the basis of photographs from the collection from the collection of art critic S. Taranushenko (1889–1976) and the current archive of the museum. **Conclusions.** Descriptions of bells, cannons and available photographs allow us to state that the vast majority of foundry products listed in S. Baran-Butovych's work have Ukrainian iconography and ornamentation. The sketch makes it possible to carry out a clear attribution of the bells – in 1772 from the Borysglib Cathedral in Chernihiv, in 1784 by H. Nikitin from the Trinity Monastery, and in 1786 by I. Korovkin from the Yeletsky Monastery. The oldest dated examples of Ukrainian folk art in the Chernihiv region are the bell of 1629 and the cannon of 1631, which are kept in the V.V. Tarnovskiy Chernihiv historical museum. A short essay by S. Baran-Butovych are nearly the only one documentary source on the issue of returning the «Mazepas' bell» to Ukraine.

Key words: bell, cannon, museum, monastery, sketch, Chernihiv region.

Дата подання: 15 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 14 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Блакитний, М. Нарис С. Баран-Бутовича «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)». Спроба візуалізації. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 9–20. DOI: 10.58407/litopis.230102.

Цитування за стандартом APA

Blakytyn, M. (2023). Narys S. Baran-Butovycha «Liudvysarski vyroby XVII–XVIII st. u Chernihivskomu derzhavnomu muzei (harmaty ta dzvony)». Sproba vizualizatsii [Essay by S. Baran-Butovych «Ludvysar's products of the 17th–18th c. in the Chernigiv state museum (cannons and bells)». The visualization attempt]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 9–20. DOI: 10.58407/litopis.230102.

